

K ekonomickému vývoji výmarské republiky za Brüningovy éry[#]

Radek Soběhart – František Stellner^{*}

Konec tzv. výmarské republiky zůstává stále jedním z hlavních témat německých soudobých dějin.¹ I přes intenzivní výzkum daného období stále existují nedostatečně zodpovězené otázky, týkající se například vlivu a významu říšského prezidenta, podílu mimoparlamentních spolků na rozklad výmarské republiky, sociálního dopadu Velké hospodářské krize na německé obyvatelstvo. Pociťujeme také nedostatek komparativních studií, porovnávajících situaci v Německu s vývojem v okolních evropských státech.

Žádný jiný politik výmarské republiky, odhlédneme-li od Adolfa Hitlera, nevyvolal tak ostré spory, nebyl tak často kritizován a karikován jako Heinrich Brüning (1885–1970).² V hodnocení jeho osoby převládá jak u jeho současníků, tak i historiků respekt k jeho ekonomickým znalostem, pečlivosti, svědomitosti a nadšení. Na druhé straně mu však již jeho současníci dali přezdívku „hladový kancléř“ kvůli jeho úspornému kurzu. Dosavadní historiografie se dodnes nemůže shodnout na jeho hodnocení. Pro jedny představoval „konzervativní alternativu“ parlamentní demokracie v éře hospodářské krize a pro druhé byl posledním kancléřem, který se snažil zachránit německou demokracii. Pro jiné byl hlavním představitelem tzv. prezidentské vlády, která usilovala o určitý styl „nepolitické politiky“, jež stále silněji podřývala parlamentní systém, a proto „Brüning nebyl posledním kancléřem před rozkladem republiky, nýbrž prvním kancléřem v procesu likvidace německé demokracie“.³

V našem příspěvku se zaměříme především na analýzu klíčových ekonomických procesů během Brüningovy vlády v období 1930–1932. Budeme hledat odpovědi na otázky: Jaké volil prostředky, aby prosadil své cíle? Jaké okolnosti vedly sociální

[#] Článek je zpracován jako jeden z výstupů výzkumného projektu „Efektivnost volby teorií a tvorby hospodářské politiky v dynamickém modelu podnikatelských rozhraní“ registrovaného u Grantové agentury České republiky pod registračním číslem 402/07/0137. Vznikl také v rámci projektu Grantové agentury Vysoké školy ekonomické – IG503026: „Keynesiánství jako alternativa řešení hospodářské krize v Německu v letech 1929–1932. Příspěvek k výzkumu transnacionálních dějin v německo-britské perspektivě“.

^{*} PhDr. Radek Soběhart – asistent; Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze (radeksob@yahoo.com).
Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.; Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze (stellner@vse.cz).

1 Některé teze, týkající se především hospodářského vývoje, jsme rozpracovali v příspěvcích: Stellner, F. – Soběhart, R. (2004): *Velká hospodářská krize a výmarská republika*. In *Velká deprese. Sborník textů*. Ed. M. Loužek a L. Tajovský, Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku, 2004, s. 61–69; Soběhart, R. – Stellner, F. (2005): *Vybrané aspekty vývoje německého hospodářství za Velké hospodářské krize*, Acta Oeconomica Pragensia 13, 2005, č. 3, K hospodářským dějinám 20. století, ed. F. Stellner a M. Kovář, Praha, 2005, s. 244–259; Stellner, F. – Soběhart, R. (2005): *Ausgewählte Aspekte der deutschen Wirtschaftsentwicklung während der Weltwirtschaftskrise*. Prague Papers on History of International Relations 8, 2005, s. 135–165.

2 K Brüningově osobě srov. Stellner, F. – Soběhart, R. (2005): *Politické aspekty vývoje výmarské republiky za Velké hospodářské krize (Brüningova éra)*. Dvacáté století. Ročenka Semináře nejnovějších dějin Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 2, 2005, ed. M. Kovář a V. Nálevka, s. 145–195; Mannes, A. L. (1999): *Heinrich Brüning. Leben, Wirken, Schicksal*. München, Olzog, 1999; Hömig, H. (2000): *Brüning – Kanzler in der Krise der Republik. Eine Biographie*. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh, 2000; Hömig, H. (2005): *Brüning. Politiker ohne Auftrag. Zwischen Weimarer und Bonner Republik*. Paderborn, München, Wien, Zürich, 2005.

3 Bracher, K. D. (1971): *Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik*. Vierteljahrsschrift für Zeitgeschichte 19, 1971, s. 123.

demokracii k tzv. toleranční politice vůči Brüningovu kabinetu? Jaké cíle si Brüning kladl v zahraniční politice? Jaké místo v jeho představách zaujímala hospodářská krize a možnosti jejího řešení? Jaké skupiny a okolnosti stály za jeho pádem v květnu 1932? Podařilo se Brüningovi vyřešit hlavní problémy související s hospodářskou krizí?

Decentralistické nálady ve společnosti, vzrůstající deficit státního rozpočtu a silné postavení hlavy státu ztížily v roce 1928 vznik kabinetu tzv. velké koalice. Nový říšský kabinet sociálního demokrata Hermanna Müllera (1876–1931), složený ze zástupců stran tzv. velké koalice, tj. sociální demokracie, Německé demokratické strany, Centra a Německé lidové strany, hodlal snížit státní dluh, zajistit financování sociálních dávek pro stále narůstající počet nezaměstnaných a vyřešit otázku reparací. Co se týče posledního bodu, měl Müller výhodnou pozici v tom, že vítězné mocnosti si uvědomovaly závažnou situaci výmarské republiky a po dlouhých jednáních přijaly v roce 1930 tzv. Youngův plán, který stanovil povinnost Německa platit do roku 1988 ročně dvě miliardy říšských marek.⁴ Velmoci se současně zavázaly, že spojenecká vojska opustí poslední část Porýní, kde dohlížela na dodržování poválečných ustanovení. Také souhlasily se zrušením všech finančních kontrol hospodářství výmarské republiky. I přes výhodnější podmínky nepovažovali znalci otázku reparací za vyřešenou a německá veřejnost, včetně většiny politických stran, nebyla spokojena s daným výsledkem a aktivně vystupovala proti jejich plnění.

Zatímco v zahraniční politice dosáhla velká koalice dílčích úspěchů, v hospodářské oblasti nedokázala zastavit nárůst státního dluhu ani vyřešit počínající krizi v zemědělství, která se projevila především rozsáhlou nadprodukcí a problémy s odbytem v obilnářství. Kabinet sice zahájil program tzv. pomoci východu,⁵ v jehož rámci se snažil udržet zemědělské ceny, vykupoval obilí a skladoval ho ve státních obilnicích, popřípadě ho účelově znehodnocoval, ale opatření měla pouze dočasný úspěch, neboť tržní procesy vždy otřásly uměle vytvořenou rovnováhou.

Křehká vládní koalice se ze strachu před ztrátou voličů obávala nepopulárních úsporných opatření a zahájení zásadní reformy veřejných financí. Bezprostřední příčinou jejího pádu se po dramatickém nárůstu počtu nezaměstnaných stala otázka pojištění v nezaměstnanosti. Při jeho zřízení se počítalo s přibližně s 800 000 lidmi bez práce. Již půl roku po začátku krize bylo téměř deset procent lidí bez práce a deficit Říšského úřadu pro zprostředkování práce a pojištění v nezaměstnanosti překročil 349 milionů říšských marek. Do konce výmarské republiky nedokázala žádná vláda sladit zákonně zakotvené nároky pojištěnců s hospodářskými možnostmi země. A právě otázka, jak pokrýt tento deficit, se stala příčinou rozpadu koalice. Německá lidová strana, hájící zájmy průmyslu, navrhovala snížení vyplacených částek a zvýšení nepřímých daní, zatímco sociální demokracie a odbory prosazovaly zvýšení příspěvků, přímých daní a vyšší zdanění vysokých příjmů. Odbory požadovaly zvýšení příspěvků z 3,5 % na 4 % (zaměstnavatelé a zaměstnanci měli hradit po čtvrtině procentu).⁶

Vyhrocenou situaci se pokusil zachránit předseda parlamentní frakce Centra Heinrich Brüning (1885–1970) předložením kompromisního návrhu, aby se řešení všech klíčových

-
- 4 Knipping, F. (1987): *Deutschland, Frankreich und das Ende der Locarno-Ära 1928–1931*. München, Oldenbourg, 1987; Krüger, P. (1985): *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Darmstadt, Wiss. Buchges., 1985; Heyde, P. (1998): *Das Ende der Reparationen. Deutschland und Frankreich und der Young-Plan 1929–1932*. Paderborn, Schöningh, 1998; Heyde, P. (2000): *Frankreich und das Ende der Reparationen. Das Scheitern der französischen Stabilisierungskonzepte in der Weltwirtschaftskrise 1930–1932*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 48, 2000, s. 37–73; Moravcová, D. (2005): *Hospodářské a politické aspekty německých reparací 1918–1932*. Acta Oeconomica Pragensia 13, 2005, č. 3, K hospodářským dějinám 20. století, ed. F. Stellner a M. Kovář, Praha, 2005, s. 48–68.
- 5 Roidl, A. (1994): *Die „Osthilfe“ unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning*. Weiden – Regensburg, eurotrans-Verl., 1994, s. 17.
- 6 Srov. Soběhart, R. – Stellner, F. (2005): *Vybrané aspekty vývoje německého hospodářství za Velké hospodářské krize*, (jako pozn. 4), s. 258.

otázek, na kterých se strany nedokázaly shodnout, odložilo na pozdější dobu a deficit byl vyrovnán státní půjčkou. Rozhodujícím se stal 27. březen 1930, kdy o návrhu hlasovaly poslanecké kluby. Záleželo především na postoji největšího poslaneckého klubu v Říšském sněmu – sociálně demokratického. Přestože kancléř i sociálně demokratičtí ministři hlasovali pro návrh, poslanci ho odmítli. Z pádu vlády však nelze vinit jen sociální demokracii, neboť Německá lidová strana již delší dobu usilovala o sestavení nového kabinetu bez SPD. Takové řešení prosazovala velká část mocenské elity – prezident, armáda, velkostatkáři a velkopřemyslníci. Sociální demokracie svým rozhodnutím umožnila svým nepřátelům lehce změnit styl dosavadní politiky výmarské politiky.⁷

Hlavní roli při hledání nového říšského kancléře hrál Paul von Hindenburg (1847–1934) a jeho kamarila. Prezident zásadně odmítl jednání se sociálními demokraty a byl připraven nalézt muže schopného čelit hospodářské krizi. Klíčoví představitelé ozbrojených sil – generálové Wilhelm Groener (1867–1939) a jeho chránělec Kurt von Schleicher (1882–1934) mu doporučili, aby sestavením nové vlády nepověřil nemocného a vyčerpaného Müllera, nýbrž čelného představitele Centra Heinricha Brüninga.⁸

Pokud bychom měli shrnout důvody, proč byl vybrán Brüning, musíme na prvním místě zmínit jeho renomé hospodářského experta. Již v předchozích letech kritizoval vysokou zadluženost státu, nedostatečné krytí národní měny a neschopnost vlád prosadit úsporná opatření.⁹ Jako ekonomický odborník měl stát v čele „krizového managementu“, který dokáže vyřešit hospodářské problémy. Prezidentovo okolí také pozitivně hodnotilo jeho kontakty napříč politickým spektrem a konzervativní politické uvažování.

S jakými představami se Heinrich Brüning chopil vlády? Tehdejší krizi považoval spíše za politickou než hospodářskou. Nezdravá ekonomická situace převládla podle jeho názoru již v roce 1926, kdy výmarská republika poprvé hospodařila s deficitním rozpočtem. Stav v roce 1930 podle něj jen ukazoval na neschopnost parlamentu a koaličních vlád řešit naléhavé problémy související s hospodářskou krizí. Svou politickou představu sdělil hlavě státu před nástupem do úřadu: „Pokusil jsem se mu (Hindenburgovi – pozn. RS, FS) vysvětlit, že pokud bych měl jeho důvěru, zajistil bych státní pokladnu za každou cenu, takže bychom měli na rozdíl od dřívějších let volné ruce v zahraniční politice a nebyli nuceni kapitulovat jako v roce 1929 v případě Youngova plánu... Říšský prezident s tím souhlasil.“¹⁰ Proto Brüning v první řadě usiloval o revizi versailleské smlouvy a povinnosti splácet reparace. V hospodářské politice hodlal zejména začít se sanací státního rozpočtu pomocí deflační politiky. V neposlední řadě usiloval o redukci parlamentního systému a posílení pravomocí prezidenta.

Při jednáních o podobě Brüningova kabinetu odmítl Hindenburg zapojení sociálních demokratů a prosadil na klíčové posty své důvěrníky, „kované konzervativce“. Například ministrem zemědělství byl jmenován vedoucí představitel „Zelené fronty“ Martin Schiele

7 Kolb, E. (2002): *Rettung der Republik. Die Politik der SPD in den Jahren 1930–1933*. In *Weimar im Widerstreit. Deutungen der ersten deutschen Republik im geteilten Deutschland*. Hrsg. von H. A. Winkler, München, Oldenbourg, 2002, s. 89.

8 Srov. Plehwe, F.-K. von (1983): *Reichskanzler Kurt von Schleicher. Weimars letzte Chance gegen Hitler*. Esslingen, Bechtle, 1983, s. 15; Rödder, A. (1997): *Dichtung und Wahrheit. Der Quellenwert von Heinrich Brünnings Memoiren und seine Kanzlerschaft*. Historische Zeitschrift 265, 1997, s. 85–90.

9 Morsey, R. (1997): *Brünnings Kritik an der Reichsfinanzpolitik 1919–1929*. In: Morsey, R.: *Von Windthorst bis Adenauer. Ausgewählte Aufsätze zu Politik, Verwaltung und politischem Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. von U. von Hehl, H. Möller und M. Schumacher. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh, 1997, s. 337–350.

10 Brüning, H. (1970): *Memoiren*. Stuttgart, Dt. Verl.-Anst., 1970, s. 173.

(1870–1939) a na postu ministra obrany setrval generál Groener.¹¹ Druhým mužem kabinetu se stal ve funkci ministra hospodářství a později vicekancléře bádenský právník a spoluzakladatel Německé demokratické strany – Hermann Dietrich (1879–1954).

Jaké prostředky volil Brüning na prosazování svých cílů? Ve vládním prohlášení před Říšským sněmem z 1. dubna 1930 vyjádřil názor, že parlament ani politické strany nejsou schopny v dané podobě řešit státní a hospodářskou krizi. Proto je na vládě, aby využila všech možností, zejména silného postavení prezidenta a jeho pravomoci, delegovat k řešení současné vážné situace celou exekutivní moc na kabinet pomocí ústavního článku č. 48¹². Jasně deklaroval, že kabinet nebude závislý na žádné koalici, i když se bude snažit najít politickou podporu v Říšském sněmu. Zároveň varoval poslance, že bude prosazovat své cíle, i když mu parlament vysloví nedůvěru. Upozornil, že v tom případě požádá prezidenta o rozpuštění Říšského sněmu.¹³

V době Brüningova jmenování kancléřem se německé hospodářství sice nacházelo již několik měsíců ve stadiu stagnace, ale scházely veškeré indicie o nacházející dlouhotrvající krizi. Celková situace nebyla ani přes rostoucí nezaměstnanost nikterak dramatická. Nová vláda hodlala dosáhnout vyrovnaného rozpočtu a rozhodla se pro deflační politiku, sanaci říšského rozpočtu, rozsáhlé úspory v sociální oblasti a reformu veřejných financí a daňové soustavy.¹⁴ Své rozhodnutí podložila mimo jiné zkušenostmi z hospodářských krizí ve dvacátých letech 20. století. Jenže hospodářský propad, zahájený v roce 1929 krachem na newyorské burze, pokračoval poté, co americké banky stáhly z výmarské republiky zahraniční krátkodobé půjčky, bez nichž německá ekonomika nedokázala udržet stabilitu a upadla do největší hospodářské krize v dosavadní historii. Říšská banka marně varovala před tímto vývojem, její klíčový představitel prohlásil: „Současná krize, která se projevuje silnými devizovými ztrátami Říšské banky, je v těsné souvislosti s vysokým krátkodobým zadlužením německých bank v zahraničí. Na nebezpečí krátkodobého zadlužení v dobách politických a jiných otřesů upozorňovala Říšská banka ostatní banky velmi dlouho a opakovaně, avšak bez úspěchu, že vchol zadlužení byl již dávno překročen, a to částečně díky dobrovolným splátkám, částečně v důsledku výpovědí ze strany zahraničí došlo k výraznému odbourání krátkodobých zahraničních dluhů.“¹⁵

Prvním krokem vlády v boji proti hospodářské krizi bylo v dubnu 1930 vydání nouzového nařízení, v němž požadovala zvýšení daní, sanaci státního rozpočtu a jeho návrh na příští rok a uvolnění státní půjčky pro východopruské zemědělce. Avšak Říšský sněm v červenci 1930 prosadil zastavení nouzového nařízení, neboť vzhledem k finančnímu schodku v běžném rozpočtu ve výši půl miliardy říšských marek počítala vláda s nepopulárním zvýšením daní. Brüning odmítl hledat politickou podporu v parlamentu

11 Meissner, O. (1950): *Staatssekretär unter Ebert-Hindenburg-Hitler. Der Schicksalsweg des deutschen Volkes von 1918–1945, wie ich ihn erlebte*. Hamburg, Hoffmann & Campe, 1950, s. 189.

12 Schulz, G. (1992): *Von Brüning zu Hitler. Der Wandel des politischen Systems in Deutschland 1930–1933*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1992, s. 18–19.

13 První návrh pocházel z pera státního sekretáře Hermanna Pündera. Pünder, H. (1961): *Politik in der Reichskanzlei. Aufzeichnungen aus den Jahren 1929–1932*. Hrsg. von T. Vogelsang, Stuttgart, Dt. Verl.-Anst., 1961, s. 47. Ovšem Brüning ve svých pamětech napsal, že hlavním autorem byl on sám. Brüning, H. (1970): *Memoiren*, (jako pozn. 13), s. 168.

14 Plumpe, G. (1985): *Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen*. Geschichte und Gesellschaft 11, 1985, s. 330.

15 Poznámka H. Luthera z 10. července 1931, *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Dritte Reihe. Die Weimarer Republik. Im Auftrage der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien*. Hrsg. von K. D. Bracher, E. Matthias und R. Morsey, Band 4/I. *Politik und Wirtschaft in der Krise 1930–1932. Quellen zur Ära Brüning*. Bearb. von I. Mauerer und U. Wengst unter Mitwirkung von J. Heideking, Erster und Zweiter Teil, Düsseldorf, Droste, 1980, Nr. 257a, s. 746.

a vymohl si na prezidentovi jeho rozpuštění.¹⁶ Tím se zbavil nepohodlných poslanců a zamítnuté nouzové nařízení na „zajištění hospodářství a financí“ nechal o několik dní později vydat v rozšířené formě. Počítalo nejen s již ohlášeným rozsáhlým zvýšením daní, nýbrž i s další „pomocí východu“, reformou pojištění v nezaměstnanosti a zdravotního pojištění, protikartelovými nařízeními na ochranu závaznosti cen i s opatřeními na „úpravu říšského rozpočtu 1930“, které říšské vládě poskytovala hospodářsko-diktátorská práva.¹⁷ Poprvé v dějinách výmarské republiky nebyl rozpočet přijat prostřednictvím Říšského sněmu, nýbrž formou nouzového nařízení.

Zmíněné rozhodnutí znamenalo „osudový zvrat“, neboť byl zahájen přechod od parlamentní demokracie k protiparlamentnímu a byrokratickému systému tzv. prezidentského kabinetu. Jeden z historiků událost komentoval slovy: „Rozhodnutí rozpustit Říšský sněm se vyznačovalo mimořádnou neodpovědností.“¹⁸ Nelze také jednoznačně tvrdit, že Brüningova vláda byla nedemokratická, neboť se opírala o prezidenta, zvoleného v celonárodních přímých volbách. Prezidentovi však chyběla jakákoliv demokratická protiváha.

Mezníkem v Brüningově éře se staly volby v září 1930. Jaký zlom představovaly? Nejvíce hlasů sice získala sociální demokracie, ale největším překvapením se stal mohutný vzestup nacionálních socialistů, kteří získali 107 poslaneckých mandátů, oproti 12 z roku 1928. Volby otřáslы politickou mapou výmarské republiky. Znamenaly posílení radikálních stran, protože více hlasů získala také komunistická strana. Naopak pokračoval pád středových a liberálních stran. Takový výsledek nikdo neočekával. Brüning se obával nárůstu mandátů pro extrémistické strany a neskrýval rozladění z nacionalistických kampaní těchto stran: „Ti, kteří věří, že všechno a každou nouzi a všechny chyby ve vnitropolitickém a ekonomickém životě Německa lze vysvětlit reparační otázkou, vedou podle mého názoru německý národ zcela špatným směrem.“¹⁹ Za tohoto stavu kancléř nabídl demisi kabinetu, ale Hindenburg ji nepřijal. Další postup vlády naznačil Hermann Pünder na zasedání vlády 16. září 1930: „Jsem zajedno s názory říšského kancléře: záruka sanačního programu rozšířením parlamentní podpory směrem doleva není bohužel možná. Styk s nacionálními socialisty je pro nás také nemožný, na druhé straně také nelze prohloubit spojení se sociálními demokraty bez nutných záruk. Proto zůstane kabinet v původním složení, bude pokračovat ve věcné práci a připravovat potřebné návrhy.“²⁰ Výsledky voleb jen posílilo Brüningovo přesvědčení, že nelze vládnout ve spolupráci s Říšským sněmem.²¹

Volební úspěch nacionálních socialistů neznepokojil jen vládu, ale znamenal také obrát v politice největší politické frakce v Říšském sněmu – sociální demokracie. Od odmítavého postoje k Brüningově vládě přešla k jeho tolerování. Jaké okolnosti ji k tomu přivedly? Jejím hlavním cílem bylo zabránit NSDAP, aby se aktivně podílela na vládnutí. Strana se rozhodla odmítat v parlamentu návrhy na vyslovení nedůvěry Brüningovi, a tím mu umožnila vládnout pomocí nouzových nařízení. Vedoucí funkcionáři se dokonce snažili dohodnout přímý vstup SPD do vlády, ale s tím Brüning nesouhlasil, neboť „... jsem to kvůli postoji říšského prezidenta pokládal za nemožné a zdá se mi, že s ohledem na nárůst pravice opozice, také

16 *Akten der Reichskanzlei Weimarer Republik* (1982): hrsg. für die Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften von K. D. Erdmann, für das Bundesarchiv von H. Booms. *Die Kabinette Brüning*, Band 1, 30. März 1930 bis 28. Februar 1931, Boppard am Rhein, Boldt, 1982, Nr. 79, 80, s. 320–325.

17 Marcowitz, R. (2004): *Weimarer Republik 1929–1933*. Darmstadt, Wiss. Buchges., 2004, s. 62.

18 Kershaw, I. (2004): *Hitler. 1889–1936. Hybris*. Praha, Argo, 2004, s. 309. Srov. Moravcová, D. (2006): *Výmarská republika. Problémy demokracie v Německu 1918–1932*. Praha, Nakladatelství Karolinum, 2006, s. 165–173.

19 Brüningův projev před Hlavním výborem Říšského svazu německého průmyslu, 27. listopadu 1930, *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Dritte Reihe*, (jako pozn. 18), Nr. 167, s. 477.

20 Pünder, H. (1961): *Politik in der Reichskanzlei. Aufzeichnungen aus den Jahren 1929–1932*, (jako pozn. 16), s. 60.

21 Srov. Luther, H. (1964): *Vor dem Abgrund 1930–1933. Reichsbankpräsident in Krisenzeiten*. Berlin, Propyläen Verl., 1964, s. 135–136.

nebezpečné pro budoucí vývoj“.²² Také svobodné odbory, které ještě v březnu 1930 nejrozhodněji vystupovaly proti jmenování Brüninga hlavou kabinetu, nyní otočily a horovaly pro toleranční politiku: „Poslanecký klub nesmí říct: Přejde, co má přijít, ale musí za těchto okolností podpořit Brüningův kabinet, když chce zabránit nástupu nacistů do říšské vlády a chce udržet pruskou vládu v současném složení.“²³

Přes neúspěch ve volbách v září 1930 pokračovala Brüningova vláda v deflační politice. Omezila veřejné zakázky, snížila sociální dávky pro nezaměstnané, důchodce a válečné veterány i platy ve státních službách. Na druhé straně se snažila získat finanční prostředky zvýšením spotřebních a dalších nepřímých daní. Ignorovala vážné sociální dopady krize, jelikož většina politiků vycházela z ještě čerstvé zkušenosti inflace z počátku dvacátých let 20. století a obávala se, aby zvýšený objem státních peněz nevedl ke znehodnocení marky a nekontrolovatelné eskalaci napětí mezi obyvatelstvem.²⁴ Vláda ospravedlňovala svoji politiku též vyčerpáním finančních rezerv, neumístěním říšských půjček za únosných podmínek doma ani v zahraničí a faktem, že nemohla řídit Německou říšskou banku.

Politické důvody, zejména ohledy na zvláštní zájmy prezidenta Hindenburga, vedly mimo jiné k tomu, že koncept sanace státního rozpočtu a deflační politika se netýkal armády, „pýchy“ výmarské republiky, která nepřetržitě dostávala značné částky na zbrojení. Dalším sektorem, v němž se navzdory deflační politice nešetřilo, bylo zemědělství. Projevil se tím značný vliv zemědělské lobby na konzervativní strany, byrokracii a hlavu státu. Vysoká zadluženost východopruských statkářů donutila kabinet k přímé finanční intervenci, tzv. pomoci východu („Osthilfe“). Jejím hlavním cílem bylo oddlužení velkých statků, pokud se jevíly jako životaschopné a výkonné. Krátkodobé úvěry měly být transformovány v dlouhodobé, přičemž úrokový rozdíl šel na vrub říšského a pruského státního rozpočtu. Stát měl naopak nuceně vykoupit ty statky, jejichž obhospodařování se z ekonomického hlediska nejevilo smysluplné, aby je pak mohl rozparcelované poskytnout vesnickým domkářům. Jak konstatovali vydavatelé jedné z důležitých edic k dějinám výmarské republiky: „Pomocí východu byla v první řadě dílem několika důvěrníků východoněmeckého zemědělství, které ale Brüning musel jako říšský kancléř zaštitit svým jménem a převzít za ně odpovědnost.“²⁵ Zemědělci požadovali po kabinetu protekcionistickou politiku, která odporovala zájmům průmyslníků, již naopak chtěli podporovat vývoz. I přes vysoké finanční dotace se Brüningovi nepodařilo získat pro svou politiku zemědělské svazy, jež patřily k jeho nejtvrdějším kritikům a hlavním podporovatelům NSDAP.²⁶

Kromě uzavírání závodů a masivního propouštění rapidně vzrostly i ceny základních potravin, bydlení a spotřebního zboží. Podniky snižovaly dělníkům platy a nezaměstnanost začala prudce stoupat. Úřední statistiky udávaly v roce 1930 průměrně 3,7 milionu, v roce 1931 již 5,1 milionu nezaměstnaných. V nejhorším roce krize – 1932, kdy klesla celková průmyslová produkce na 60 % stavu z roku 1928, se na pracovních úřadech oficiálně přihlásilo 6 milionů nezaměstnaných s nárokem na podporu. Vedle nich existovalo nejméně

22 Brüning, H. (1970): *Memoiren*, (jako pozn. 13), s. 187.

23 Ze zasedání spolkového výboru svobodných odborů ze dne 12. a 13. října 1930, *Quellen zur Geschichte der deutschen Gewerkschaftsbewegung im 20. Jahrhundert*, Bd. 4: *Die Gewerkschaften in der Endphasen der Republik 1930–1933*, bearb. von P. Jahn unter Mitarbeiter von D. Brunner, Köln, Bund-Verl., 1988, s. 160.

24 Srov. Schulz, G. (1985): *Inflationstrauma, Finanzpolitik und Krisenbekämpfung in den Jahren der Wirtschaftskrise, 1930–1933*. In Feldman, G. D. Hrsg. – Müller-Luckner, E.: *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte 1924–1933*. München, Oldenbourg, 1985, s. 261–296; Feldman, G. D. Hrsg – Holtfrerich, C.-L. – Ritter, G. A. – Witt, P. – C. (1989): *Die Konsequenzen der Inflation*. Berlin – New York, 1989; Widding, B. (2001): *Culture and Inflation in Weimar Germany*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2001.

25 *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien*. Dritte Reihe, (jako pozn. 18), s. LV1.

26 Schulz, G. (1980): *Reparationen und Krisenprobleme nach dem Wahlsieg der NSDAP 1930. Betrachtungen zur Regierung Brüning*. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 67, 1980, s. 203–204.

1,5 milionu až 2,5 milionu nepřihlášených lidí bez práce. V roce 1932 činil podíl nezaměstnaných 30,8 %, zatímco v roce 1928, „posledním ze zlatých let výmarské republiky“, pouze 7 %. To znamená, že každý třetí výdělečně činný člověk nepracoval a v průměru byl v každé rodině minimálně jeden nezaměstnaný. Nejpočetnější skupinu, 46,3 % nezaměstnaných, kteří v roce 1932 pobírali podporu, představovali lidé od 18 do 30 let. Krize je zastihla v produktivním věku a právě z nich se rekrutoval největší počet voličů NSDAP. Také v mezinárodním kontextu byl nárůst nezaměstnanosti v Německu velmi dramatický, jelikož činil 8,4 % z celkového počtu obyvatelstva, zatímco ve Velké Británii se jednalo o 6,2 % a ve Francii o pouhých 2,7 %. Vedle snížení státních výdajů krize zasáhla také soukromou sféru. Například počet zaměstnanců ve státních službách klesl v období let 1930–1933 o 7053, tj. 4 %. Díky trojímu krácení jejich platů, celkem o 19–23 %, při snížení státního podílu na penzijním připojištění, důchodech, platbách v nezaměstnanosti, nemocničním pojištění a při zvýšení cen za nájmy redukovali státní zaměstnanci osobní výdaje. To mělo negativní dopad na domácí trh, kde chyběla poptávka po zboží. Výsledkem bylo omezení produkce, a tím i propouštění, což s sebou přinášelo vysokou nezaměstnanost a další ztráty příjmů.²⁷

Jaké cíle si Brüning kladl v zahraniční politice? Jaké místo v jeho zahraničně-politických představách zaujímal hospodářská krize a možnosti jejího řešení? Brüningův kabinet usiloval o zrušení versailleské smlouvy, aby obnovil velmocenské postavení Německa. Primárním cílem se od podzimu 1930 stalo úplné zrušení povinnosti splácet reparace, čímž kancléř hodlal posílit svoji vnitropolitickou pozici vůči nacionalistické politice NSDAP.²⁸ K tomu kabinet využíval dvojitou strategii. Na jedné straně plnil podmínky Youngova plánu úsporami a rigidní deflační politikou, na druhé straně varoval dohodové mocnosti, že to nakonec vyvolá totální pád německého hospodářství s nepředvídatelnými dopady na mezinárodní hospodářské vztahy. Velmoci uznaly špatnou hospodářskou situaci Německa a přijaly tzv. Hooverovo moratorium, které mělo pozastavit povinnost výmarské republiky splácet reparace po dobu jednoho roku. Německá vláda ho však odmítla jako nedostatečné a usilovala o úplné zrušení reparací.

Z hlediska obnovení velmocenského postavení Německa je nutno nahlížet také na plán německo-rakouské celní unie, jež měla na jedné straně přinést zahraniční investice, ale zejména posílit vliv výmarské republiky ve střední Evropě. Když se v březnu 1931 tyto plány prozradily, začaly Francie a Velká Británie vyvíjet silný tlak na Berlín a Vídeň, aby od nich upustily.²⁹ Velmoci chápaly německo-rakouská jednání jako přípravu anšlusu, porušení versailleské smlouvy a oslabení francouzského spojeneckého systému ve střední Evropě. Tím se značně zhoršily vyhlídky na zlepšení hospodářské situace v Rakousku, takže zneklidnění zahraniční investoři z něj začali stahovat úvěry. Odrazilo se to i na vyhlášení platební neschopnosti největší rakouské a jedné z největších středoevropských bank – Wiener Creditanstalt, které vyvolalo tzv. bankovní krizi, která zasáhla výmarskou republiku v létě 1931. Mezinárodní finanční investoři se obávali podobného vývoje i v Německu, takže místo prodloužení splatných půjček je začali vypovídat a stahovat.

27 Srov. Golla, G. (1996): *Sozialgeschichtliche Aspekte der Notverordnung des Reichskanzlers Brüning*. In: *Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von G. Schulz, Paderborn – Köln – Wien, Schöningh, 1996, s. 284–294.

28 Holtfrerich, C.-L. (1982): *Alternativen zu Brünnings Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise?* *Historische Zeitschrift* 235, 1982, s. 610; Büttner, U. (2003): „Deflation führt zur Revolution“. *Anton Erkelenz' vergeblicher Kampf für einen wirtschaftspolitischen Kurswechsel und die Rettung der Demokratie in der Ära Brüning*. In: *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky*. Hrsg. von R. Hering und R. Nicolaysen, Wiesbaden, Westdt. Verl., 2003, s. 367.

29 Srov. Suppan, A. (1999): *Die außenpolitischen Beziehungen zwischen Prag und Wien 1918–1938*. *Prague Papers on History of International Relations* 3, 1999, s. 256–261.

Závažný přelom za Brüningovy éry představovaly prezidentské volby na jaře 1932. Demokratické strany učinily Hindenburgovou kandidaturou vážnou chybu, což dokládá jejich vnitřní rezignaci s otřesením parlamentní vlády. Hindenburg byl znovu zvolen ve druhém kole, tentokrát hlasy občanského středu a sociálních demokratů, zatímco nacionalisté, Stahlhelm a nacionální socialisté volili Hitlera. Maršálovo „zvolení představovalo ubohé vysvědčení pro parlamentní republiku, s jejímiž základními principy tohoto veskrze konzervativního a v nitru srdce monarchisticky smýšlejícího válečného hrdinu nespojovalo zhora nic“.³⁰

Další nesoulad mezi Brüningem a prezidentem přinesl návrh vlády na osídlení málo obydlených území na východě země. Vláda chtěla zintenzivnit přisun obyvatelstva do východních oblastí, aby tak pomohla vyřešit dlouhotrvající hospodářskou krizi a vysokou zadluženost východopruských regionů, která se odrazila ve vlně bankrotů velkých hospodářských usedlostí. Kabinet plánoval podpořit zakládání malých a středních farem, které nebudou tolik závislé na státní podpoře. Navýšení počtu obyvatelstva ve Východním Prusku mělo mít také kladný efekt pro zvýšení obranyschopnosti, neboť se počítalo, že dojde k válce s Polskem a revizi německo-polské hranice. Ovšem velcí vlastníci půdy se postavili rozhodně proti daným plánům, neboť se obávali, že bude omezena jejich možnost získat novou půdu. Proto se v květnu 1932 obrátili na prezidenta s dopisem, ve kterém mluvili o návrhu vlády jako „zemědělském bolševismu“ a žádali prezidenta o pomoc. Jak poznamenal jeden z vůdčích liberálních politiků Hermann Dietrich krátce po Brüningově pádu: „Pravé důvody odstranění Brüninga spočívají v tom, že jedna společenská vrstva, která předtím už neměla žádnou moc ve státě, totiž stará pruská šlechta, se opět chtěla chopit moci.“³¹

Od jara 1932 nešlo přehlédnout hluboké rozladění mezi prezidentem a Brüningem. Hindenburg mu vyčítal, že příliš úzce spolupracuje se sociálními demokraty, čímž ho odcizil jeho vlastním politickým přátelům – pravici. Již od podzimu 1931 naléhal na „obrat doprava“, aniž však dokázal kancléři říci, kdo měl kabinetu zajistit na místo sociálních demokratů nutnou toleranční většinu. Od úspěchu NSDAP v zářijových volbách byl návrat k parlamentní většinové vládě znemožněn, zejména když prezident odmítl vstup SPD do říšské vlády a vyvíjel tlak na Brüninga, aby rozpustil pruskou koalici mezi SPD, Centrem a DDP v Prusku. Kancléř si však byl nadále jistý prezidentovou podporou a v Říšském sněmu v květnu 1932 bojovně prohlásil: „Dlouho jsem mlčel k mnoha věcem. Také nehraje žádnou roli, co o mě v zemi roznášíte [míněna je pravicová opozice]; nechává mě to zcela chladným. Kdybych se tím nechal ovlivnit, pak bych učil nejhorší politickou chybu, jakou by někdo mohl v tomto okamžiku učinit: ztratil bych i vnitropoliticky klid, který [...] je na poslední stovce metrů před cílem absolutně nejdůležitější.“³² Důvěru mezi oběma nejvyššími úředníky říše narušily podstatně i intriky v prezidentově nejbližším okolí. Generál Schleicher tvrdil, že kancléřův kurz již nepožívá důvěry reichswehru.³³ Prezidentův syn Oskar von Hindenburg (1883–1960) a státní tajemník Meissner se u hlavy státu nejvíce zasadili o kancléřův pád, jemuž vyčítali vazbu na sociální demokracii a s opovržením ho označovali za „odboráře“.³⁴

30 Broszat, M. (2002): *Uchopení moci. Vzestup NSDAP a zničení výmarské republiky*. Praha, NLN, 2002, s. 96.

31 Zollitsch, W. (1992): *Adel und adlige Machteliten in der Endphase der Weimarer Republik. Standespolitik und agrarische Interessen*. In *Die deutsche Staatskrise 1930–1933. Handlungsspielräume und Alternativen*, hrsg. von H. A. Winkler, München, Oldenbourg, 1992, s. 243.

32 Brüningův projev v Říšském sněmu z 11. května 1932, Brüning, H. (1968): *Heinrich Brüning. Reden und Aufsätze eines deutschen Staatsmanns*. Hrsg. von W. Vernekehl unter Mitwirkung von R. Morsey, Münster, Regensburg, 1968, s. 165.

33 Srov. Hömig, H. (2000): *Brüning – Kanzler in der Krise der Republik. Eine Biographie*, (jako pozn. 5), s. 569.

34 Brüningovi současníci viděli hlavního viníka ve Schleicherovi, který měl velký vliv na prezidentova syna. Srov. Treviranus, G. (1967): *Zur Rolle und zur Person Kurt von Schleichers*. In *Staat, Wirtschaft und Politik in der*

Dne 29. května 1932 proběhl poslední rozhovor mezi prezidentem a Brüningem. Po obsáhlém referátu požádal kancléř o podpis nouzového nařízení a postěžoval si, že nedostal možnost navštívit prezidenta v Neudecku, zatímco jiní, s jiným politickým názorem tu příležitost měli. Apeloval na prezidenta, aby nepodkopával autoritu vlády. Jako projev důvěry požadoval transformaci kabinetu. Jenže Hindenburg mu suše oznámil, že vzhledem k nepopulárnosti vlády už žádné nouzové nařízení nevydá a že vládu nepověřil personálními změnami. Brüning se unáhlil a předčasně nabídl demisi kabinetu.³⁵ Bylo jasné, že kancléř ztratil nejen kontrolu nad prezidentem, ale i vliv na něj, což se stalo příčinou vládní krize. Hindenburg jmenoval novou tzv. prezidentskou vládu v čele s ultrakonzervativním potomkem vestfálského šlechtického rodu, Franzem von Papenem (1879–1969).

Proč padl Brüningův kabinet? Kancléř se dostával do izolace svým napůl diktátorským a autoritativně byrokratickým způsobem vlády, svou nesnášenlivostí při střetu se stranickopolitickými, zájmově politickými či federalistickými pochybami a výhradami ve vztahu ke své politice, již považoval za věcnou a v převážně míře vynucenou vnějšími okolnostmi. Jeho politický systém nepochybně uškodil demokratické ústavě výmarské republiky, pomohl dostat vládu do dalekosáhlé závislosti na dominantních mocenských elitách reprezentovaných Hindenburgem a velením reichswehru. R. Marcowitz podotkl: „Mezitím se ale říšský kancléř stále více izoloval svou rigidní úspornou politikou. Nakonec již neměl žádnou oporu ve společnosti: zaměstnanci, státní zaměstnanci a zaměstnavatelé se mezitím postavili proti němu, i když z rozdílných důvodů. Prání aktivního boje proti hospodářské krizi se od zimy 1931/32 rozšířilo téměř u veškerého obyvatelstva. Že demokratické strany nevyužily této nálady, neomlouvá Brüningovu nekompromisnost: na základě jejich faktického zbavení moci ve znamení tzv. prezidentského systému neměly jejich návrhy nakonec žádný význam; tím však scházel jakýkoliv podnět pro přehodnocení vlastních pozic a pro vyvíjení nových konceptů. Ovšem těžko by oponovaly hospodářsko-politické změně kurzu vlády, obzvláště když podpora Brüninga měla vzhledem k hrozícímu nebezpečí nacistického převzetí moci pro demokratické strany, především pro SPD, nejvyšší prioritu.“³⁶

Podářilo se Brüningovi vyřešit hlavní problémy, související s hospodářskou krizí? V hospodářské oblasti nesplnil, co si předsevzal. Největší podíl na katastrofálních důsledcích Velké hospodářské krize měla Brüningova deflační politika. Hospodářský pokles prohloubilo zejména špatné stanovení vládních priorit. Vláda usilovala na prvním místě o zrušení reparací. Aby na tento požadavek přistoupily i ostatní velmoci, trvala na přísném dodržování mezinárodních závazků ustanovených Youngovým plánem. Následovala snaha vyhnout se za každou cenu inflaci, jež mohla vyvolat sociální nepokoje. Kabinet počítal se zavedením dlouhodobějších reforem, jež by zahájily hospodářský růst a vytváření pracovních míst, až po splnění výše uvedených podmínek. Kdyby jejich pořadí obrátil, mohl být dopad krize pro německou společnost mnohem únosnější a snadněji by se překonával.

Brüning si nepřál nacistickou diktaturu, „...ale tragédií bylo, že on (Brüning – pozn. FS, RS) sám, právě díky svému kurzu a své opoře u Hindenburgovy kamarily, přispěl ke zničení parlamentní demokracie, k rozkladu republiky a k návyku na oligarchickou a auto-

Weimarer Republik. Festschrift für Heinrich Brüning. Hrsg. von F. A. Hermens und T. Schieder, Berlin, Duncker & Humblot, 1967, s. 381.

³⁵ Hömig, H. (2000): *Brüning – Kanzler in der Krise der Republik. Eine Biographie*, (jako pozn. 5), s. 563–569.

³⁶ Marcowitz, R. (2004): *Weimarer Republik 1929–1933*, (jako pozn. 20), s. 68.

ritářskou politiku“.³⁷ Jinými slovy: „Brüningova tragédie je tragédií výmarské republiky. Neexistoval nikdo, kdo by důvěřoval silněji zdravým parlamentním institucím, ale právě on byl pod tlakem neodolatelných událostí tím, kdo jim zasadil první ránu.“³⁸

K ekonomickému vývoji výmarské republiky za Brüningovy éry

Radek Soběhart, František Stellner

Abstrakt

Vláda Heinricha Brüninga se musela ihned po svém nástupu v roce 1930 vypořádat s mnoha závažnými problémy. V hospodářské oblasti se musela vyrovnat s Velkou hospodářskou krizí, v politické sféře se musela obejít bez podpory parlamentu a mohla se spolehnout jen na prezidentské pravomoci a jeho přízeň. Navíc v době, kdy se stále více zvětšoval vliv extrémistických stran – komunistů a NSDAP, Brüning vsadil na deflační politiku, která však ještě více prohloubila dopad Velké hospodářské krize v Německu, což se odrazilo v masové nezaměstnanosti a nárůstu hlasů pro NSDAP. Kabinet hodlal využít špatné hospodářské situace Německa k tomu, aby donutil západní velmoci k odpuštění reparací. To se mu sice podařilo, ale jen za cenu sociální nestability, dlouhodobé masové nezaměstnanosti a odklonu od parlamentních a demokratických pravidel.

Klíčová slova: velká hospodářská krize; Německo; deflační politika; reparace; bankovní krize; krize demokracie.

To the Economic Development of the Weimar Republic during the Brüning Era

Abstract

Immediately after its succession in 1930 the administration of Heinrich Brüning had to deal with many serious problems. In the economic sphere it had to cope with the Great Depression. Politically, Brüning's government was without the support of parliament, it could, however, rely on goodwill and powers of President Hindenburg. Moreover, it was the era of the greater impact of extremist political parties – Communists and NSDAP. Brüning supported deflationary policy that deepened an impact of the Great Depression in Germany. It led to mass unemployment and growth of votes for Nazi Party. The Cabinet intended to make the best of an unpleasant economic situation to force the Western powers to annul reparations. This attempt was successful but it led to social instability, long-term mass unemployment and deflection from democratic and parliamentary principles.

Key words: Great Depression; Germany; deflationary policy; reparations; banking crisis; crisis of democracy.

37 Bracher, K. D. (1971): *Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik*, (jako pozn. 6), s. 122.

38 Wheeler-Bennett, J. W. (1969): *Der hölzerne Titan – Paul von Hindenburg*. Tübingen, Wunderlich, 1969, s. 355.